Груздь О. І.,
ад'юнкт кафедри криміналістики та судової медицини
Національної академії внутрішніх справ

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНОГО ВБИВСТВА ПРИ ПЕРЕВИЩЕННІ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ

Статтю присвячено висвітленню типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони. Для кожної ситуації визначено завдання, які стоять перед слідчим, та запропоновано шляхи їх вирішення.

***Ключові слова**: злочин, умисне вбивство, необхідна оборона, слідчі ситуації.*

В статье рассматривается сущность типичных следственных ситуаций первоначального этапа расследования умышленного убийства при превышении пределов необходимой обороны. Для каждой ситуации определены задачи, и предложены пути их решения.

***Ключевые слова:** преступление, умышленное убийство, необходимая оборона, следственные ситуации.*

У криміналістиці є достатньо поширеними погляди науковців на процес розслідування як комбінацію слідчих ситуацій, що послідовно змінюють одна одну. Такий напрям розвитку отримав назву ситуаційного підходу і його вважають резервом подальшого вдосконалення криміналістичної методики та слідчої діяльності. Оскільки раціональний вибір тактики під час розслідування як способу поведінки слідчого залежить від ситуації, то і формування ефективних криміналістичних рекомендацій розслідування повинно будуватись із урахуванням цього підходу.

При розслідуванні умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони слідчий приймає процесуальні рішення, проводить ті чи інші слідчі (розшукові) дії, обирає тактичні прийоми. Ефективність цієї діяльності багато в чому залежить від вірного сприйняття слідчим ситуації й правильної її оцінки.

Дослідженню питань слідчої ситуації приділяли увагу провідні вчені-криміналісти В. П. Бахін, Р. С. Бєлкін, С. В. Веліканов, А. Ф. Волобуєв, Т. С. Волчецька, В. К. Гавло, В. Г. Гончаренко, В. А. Журавель, А. В. Іщенко, О. Н. Колесніченко, В. О. Коновалова, Г. А. Матусовський, О. С. Саінчин, М. В. Салтев-

ський, М.О. Селіванов, В.В. Тіщенко, В.Ю. Шепітько.

Однак маловивченими у юридичній літературі залишаються питання щодо слідчих ситуацій та побудованих на їх основі слідчих версій при розслідуванні умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони.

Метою статті є визначення типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування, а також формулювання рекомендацій щодо напрямів розслідування умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони.

Невід'ємним елементом методики розслідування злочинів є типові слідчі ситуації, що виникають на початковому етапі кримінального провадження, оскільки слідчі ситуації наступних етапів розслідування більшою мірою обумовлюються як результативністю попереднього етапу, так і тактичними рішеннями, які прийматиме слідчий на основі наявної доказової інформації та власних професійних навичок і практичного досвіду, що ускладнює можливість визначити закономірність їх повторюваності.

Серед науковців до цього часу тривають дискусії щодо питання слідчої ситуації. Перша стосується того, до якого розділу науки криміналістики її віднести. Одні вважають, що вчення про слідчі ситуації тісно пов'язане з дослідженням проблем криміналістичної методики, і розглядають її як конструктивний елемент окремих методик розслідування. Так, І.Ф. Герасимов обстоював тезу про те, що розроблення методик розслідування з урахуванням різних слідчих ситуацій робить їх більш конкретними та підвищує ефективність рекомендацій [1, с. 14]. М.О. Селіванов вказував, що слідча ситуація впливає на методику розслідування злочину значно більше, ніж криміналістична характеристика, що й треба враховувати в процесі планування розслідування [2, с. 58]. Є.С. Хижняк переконаний, що слідча ситуація, як і криміналістична характеристика, є одним із найважливіших інструментів у руках слідчого, що дає змогу максимально підвищити ефективність діяльності з розслідування злочинів, а володіння типовими слідчими ситуаціями дає змогу слідчому визначити коло пріоритетних завдань, уникнути непотрібної витрати часу та сил. На основі зіставлення типової слідчої ситуації й ситуації, що сталася під час розслідування конкретного злочину, використовуючи взаємозв'язки між елементами криміналістичної характеристики цієї групи злочинів, слідчий зможе оптимально спланувати процес розслідування та найефективніше вирішити завдання встановлення особи, яка вчинила злочин [3, с. 197]. Інші переконані, що слідча ситуація є категорією криміналістичної тактики. Наприклад, В.К. Весельський вважає, що слідча ситуація належить до кола понять криміналістичної тактики і вже в цій ролі, як і інші тактико-криміналістичні поняття, реалізується в криміналістичній методиці. Цей висновок він обґрунтовує тим, що саме слідча ситуація зумовлює тактику конкретних слідчих дій [4, с. 195].

Слідча ситуація як наукова криміналістична категорія має не тільки теоретичне, а насамперед прикладне значення для методики розслідування окремих видів злочинів. Воно полягає в тому, що визначення змісту слідчих ситуацій, їх класифікація, аналіз і оцінка уможливлюють об'єктивне обґрунтування вибору варіантів методики розслідування, які передусім відповідали б обставинам і завданням розслідування на певному етапі [5, с. 112].

Інформація про типові слідчі ситуації є результатом узагальнення практики розслідування певного виду злочинів. С.С. Чернявський вбачає у типовій слідчій ситуації інформаційну модель з найбільш значущими властивостями та ознаками процесу розслідування в кримінальних провадженнях щодо злочинів певної категорії [6, с. 405].

На нашу думку, найбільш удалим є визначення слідчої ситуації, запропоно-

ване О.Н. Колесніченком та В.О. Коноваловою, під якою розуміється характеристика стану розслідування злочину, що обумовлена наявністю (відсутністю) доказової та оперативної інформації про обставини предмета доказування та елементи криміналістичної характеристики, котрі обумовлюють систему безпосередніх завдань та напрямів розслідування [7, с. 64].

Загальноприйнятої класифікації слідчих ситуацій немає. Аналіз криміналістичної літератури свідчить, що є різноманітні підстави, за якими можливо класифікувати слідчі ситуації. Найбільш повно класифікацію слідчих ситуацій розглянуто у працях Р.С. Бєлкіна, Т.С. Волчецької та С. В Веліканова [8, с. 96–98; 9, с. 50–115; 10, с. 10–15].

Особливе методичне значення має виділення слідчих ситуацій на початку розслідування, коли визначається його загальний напрямок, а також після закінчення первинних слідчих дій, коли підсумовується вся отримана на попередньому етапі інформація і визначаються завдання повного розкриття злочину. Такими вбачаються особливості сприйняття конкретних слідчих ситуацій і значення їх аналізу для визначення напрямів, засобів і методів розслідування [11 с. 964].

Ураховуючи особливості вчинення умисних вбивств при перевищенні меж необхідної оборони, можна виділити наступні види типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування:

Перша ситуація. Кримінальне провадження розпочато у зв'язку з повідомленням про умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони в умовах очевидності, особу злочинця затримано, особу жертви встановлено.

Така ситуація характерна для випадків, коли між злочинцем і жертвою тривав конфлікт, який не був таємницею для оточуючих, та є про це інформація свідків. Прикладом може бути ситуація, що сталася під час побутового конфлікту в результаті вживання алкогольних напоїв. У деяких випадках попереднього конфлікту могло і не бути, але жертва своїми протиправними діями щодо злочинця чи оточуючих спровокувала відповідну реакцію з їхнього боку і змусила їх припинити таку злочинну поведінку. Під час даних подій можуть знаходитись сторонні особи, які стали очевидцями протиправних дій жертви, що в результаті будуть свідками по кримінальному провадженню. Також у цій ситуації можуть бути відсутні очевидці злочину, тому слідчому необхідно спрямувати зусилля на перевірку версій про самооборону. Вказана ситуація є найбільш сприятливою для розслідування, але водночас, вивчивши емпіричні дослідження, можна виділити певну тенденцію до вчинення даного виду злочину, а саме те, що у 59,2% злочин вчиняється саме за таких умов [12]. Прикладом даної ситуації є кримінальне провадження Макарівського відділу поліції Київської області, внесене до Єдиного реєстру досудових розслідувань 01 листопада 2015 року за ознаками злочину, передбаченого ст. 118 КК України, в якому підозрюваний, знаходячись у стані алкогольного сп'яніння, почав конфліктувати з потерпілою, яка, своєю чергою, намагалася вдарити його, але обвинувачений, не розрахувавши, стиснув шию потерпілої, яка померла від механічної асфіксії. Обвинуваченого затримано на місці скоєння злочину.

Основними тактичними завданнями у цій ситуації є: аналіз слідової картини злочину (часу, місця та інших обставин), способу вчинення, встановлення форми вини, мотиву та мети злочину, збір усіх необхідних доказів для повідомлення особі про підозру у вчиненні умисного вбивства при перевищенні меж необхідної оборони або заходів, необхідних для затримання злочинця.

Для вирішення вказаних завдань характерним є такий комплекс слідчих (розшукових) дій: огляд місця події, який скоріше за все проводиться відразу після надходження інформації про вчинення

злочину, так як це єдина слідчо-розшукова дія, що може проводитись до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових рішень. Також для отримання інформації, що може цікавити слідство, вирішується питання про проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Друга ситуація. Кримінальне провадження розпочато у зв'язку з повідомленням про умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, особу жертви встановлено, особу злочинця встановлено, але не затримано.

Така ситуація може виникати, частіше за все, коли злочинець усвідомлює те, що перевищує заходи необхідної оборони, так у 31,4% злочин вчиняється саме з такою слідчою ситуацією [12]. В цьому випадку злочинець зникає з місця події, так як у нього виникає страх перед відповідальністю, або, усвідомлюючи свою вину та знаходячись у шокованому стані, намагається зникнути з метою уникнути покарання або знищити сліди. Прикладом даної ситуації є кримінальне провадження Октябрського відділу поліції Полтавської області, внесене до Єдиного реєстру досудових розслідувань за № 12014170040001328 від 10 червня 2014 року за ознаками злочину, передбаченого ст. 118 КК України, в якому обвинувачена особа та її мотиви встановлено, вина її доказана, але з місця події злочинець зник з метою знищення речових доказів та уникнення відповідальності [13].

Основними тактичними завданнями є: встановлення події та обставини вчинення злочину, місцезнаходження злочинця та його затримання, збір доказів для повідомлення підозри та, у разі не встановлення його місцезнаходження, – повідомлення особи в розшук. Перевірка інформації про злочин у вказаній слідчій ситуації має здійснюватися не лише оглядом місця події, а насамперед опитуванням очевидців злочину або осіб, які виявили труп потерпілого.

Першочерговими процесуальними діями будуть допити свідків, вилучення речових доказів (предмет вчинення злочину, біологічні сліди); затримання та обшук злочинця; допит підозрюваного; освідування підозрюваного, вилучення його одягу і взуття та біологічних зразків для проведення відповідних експертиз; призначення експертиз із залученням спеціалістів (судово-медичної – трупа; підозрюваного, судово-психологічної, судово-психіатричної – підозрюваного, та ряду криміналістичних експертиз); допити свідків; обшуки за місцем проживання та роботи підозрюваного, при не встановленні місцезнаходження злочинця виноситься клопотання про повідомлення особи в розшук.

Третя ситуація. Кримінальне провадження розпочато у зв'язку із виявленням трупа з ознаками насильницької смерті, особу жертви встановлено, особу злочинця не встановлено.

Вказана ситуація може виникати у разі перевищення меж необхідної оборони, коли під час учинення злочину на місці події не було очевидців. Така слідча ситуація згідно з отриманими дослідженнями виникає у 6,1% [12]. У цьому випадку злочинець зникає з місця події з метою приховання факту вбивства, або через надмірне хвилювання чи страх він не усвідомлював злочинності своїх дій.

Ситуація є несприятливою для розслідування, адже на початку розслідування кримінального провадження виявляється неможливим відразу встановити ознаки вбивства при перевищенні меж необхідної оборони. Тому попередня кваліфікація діяння може бути за ст. 115 або частиною другою ст. 121 КК України, а не за ст. 118 КК України. Однак позитивною є наявність відомостей про особу потерпілого, які можуть бути встановлені із документів, що знаходилися при ньому, або від свідків, які виявили злочин і мають інформацію про потерпілого. Така слідча ситуація, згідно з отриманими дослідженнями, виникає у 3,3% [12].

Основними тактичними завданнями на початковому етапі розслідування є встановлення та затримання злочинця,

а також збір і встановлення доказів його вини. Для вирішення вказаних завдань проводиться огляд місця події з метою виявлення та вилучення слідів злочину та з'ясування обставин вчинення злочину, встановлення можливих свідків злочину та допит їх в якості свідків, призначення судово-медичної експертизи трупа.

З урахуванням специфіки даного злочину, доцільним є встановлення наявності на місці події чи поблизу нього відеокамер, у разі отримання позитивного результату необхідно отримати тимчасовий доступ до речей, відеоматеріали підлягають огляду та за необхідності – вилученню, та визнанню речовим доказом по кримінальному провадженню. На таких відеозаписах може бути зафіксовано механізм злочину або хоча б встановлено осіб, які поводилися підозріло (тікали з місця події, вели себе схвильовано тощо).

Для встановлення особи підозрюваного проводиться вивчення особистості потерпілого з метою з'ясування, кому ж було вигідним вчинення злочину щодо потерпілого і яким міг бути мотив злочину. З цією метою необхідно відпрацювати родинні зв'язки потерпілого. Після встановлення особи підозрюваного його необхідно затримати та допитати, пред'явити для впізнання свідкам (якщо такі є), якщо той вказує, що зможе впізнати, та призначити судові експертизи.

Четверта ситуація. Кримінальне провадження розпочато у зв'язку із виявленням трупа невідомої особи, злочинець не встановлений та про нього немає ніякої інформації. Ситуація є найбільш несприятливою для розслідування і завжди попередньо кваліфікується за ст. 115 КК України і лише у процесі розслідування після встановлення та затримання злочинця, або виявлення інших доказів можливо встановити ознаки злочину, передбаченого ст. 118 КК України, тобто ознаки перевищення меж необхідної оборони. Вказана ситуація характерна у випадку, коли жертва виявлена поза місцем проживання, без документів і предметів, які допоможуть її ідентифікувати. Злочинець, як і в попередній ситуації, зникає з місця події з тих же причин. Така слідча ситуація згідно з отриманим дослідженням виникає у 3,3% [12].

Основними тактичними завданнями розслідування у розглядуваній слідчій ситуації є встановлення особи жертви, встановлення особи злочинця та збір доказів його вини, а також встановлення ознак перевищення меж необхідної оборони. Вказані завдання є проміжними завданнями розслідування, основним із яких є встановленням особи, яка вчинила злочин в умовах неочевидності.

Досудове розслідування в такій ситуації здійснюється за типовим алгоритмом розслідування неочевидних убивств. Першочерговою слідчою (розшуковою) дією буде проведення огляду місця події та трупа, під час чого можуть бути виявлені ознаки боротьби, які в майбутньому дозволять зрозуміти обставини вчинення злочину та визначити ознаки перевищення меж необхідної оборони. Проводяться заходи, спрямовані на виявлення очевидців і свідків злочину, а також інших значущих носіїв інформації. Призначається судово-медична експертиза трупа та речових доказів, а також, залежно від виявлених на місці події об'єктів, ряд інших експертиз. В даному випадку, враховуючи всі обставини та біологічні сліди, можливо виникне необхідність у призначенні ДНК експертизи, для встановлення особи потерпілого чи злочинця. Здійснюється перевірка на причетність до вчинення вбивства певного контингенту осіб, які знаходяться в зоні ризику та перебувають на відповідних облікам Національної поліції. Проводяться допити свідків з метою встановлення особистості жертви, злочинця та обставин події злочину. Крім того, активно використовуються криміналістичні обліки. Проведення вказаного комплексу слідчих (розшукових) дій та організаційних заходів сприятиме досягненню результату в установленні

особи жертви, і надалі слідча ситуація переходить у нову, за якої особа потерпілого відома. Тому в подальшому мають проводитися заходи щодо відпрацювання зв'язків потерпілого та виявлення і затримання злочинця.

Під час розслідування умисних убивств при перевищенні меж необхідної оборони можна виділити чотири типові слідчі ситуації, сприятливі для розслідування: 1) коли кримінальне провадження розпочато у зв'язку з повідомленням про умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони в умовах очевидності, особу злочинця затримано, особу жертви встановлено, мотиви злочину встановлено; 2) кримінальне провадження розпочато у зв'язку з повідомленням про умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, особу жертви встановлено, особу злочинця встановлено, але не затримано; 3) коли кримінальне провадження розпочато у зв'язку із виявленням трупа з ознаками насильницької смерті, особу жертви встановлено, особу злочинця не встановлено; 4) кримінальне провадження розпочато у зв'язку із виявленням трупа невідомої особи, злочинець не встановлений та про нього немає ніякої інформації. Для кожної з указаних ситуацій визначено завдання, які стоять перед слідчим, і запропоновано способи їх вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. *Герасимов И. Ф.* Криминалистическая тактика и следственные ситуации / И. Ф. Герасимов // Межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск: Свердл. юрид. инст-т, 1981. – С. 13–18.
2. *Селиванов Н. А.* Криминалистические характеристики преступлений и следственные ситуации в методике расследования преступлений / Н. А. Селиванов // Соц. законность. – 1977. – № 2. – С. 56–59.
3. *Хижняк Є. С.* Типові слідчі ситуації при розслідуванні статевих злочинів / Є. С. Хижняк // Південноукраїнський правничий часопис. – 2012. – № 4. – С. 197–199.
4. *Весельський В. К.* Слідча ситуація як категорія криміналістичної тактики / В. К. Весельський // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2011. – № 25. – С. 193–199.
5. *Щербакова Г. В.* Початковий етап розслідування розбоїв, вчинених з метою заволодіння приватним майном громадян: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Г. В. Щербакова. – К., 2006. – 200 с.
6. *Чернявський С. С.* Теоретичні та практичні основи методики розслідування фінансового шахрайства: дис. … д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 / С. С. Чернявський. – К., 2010. – 610 с.
7. *Колесниченко А. Н.* Криминалистическая характеристика преступлений: учеб. пособ. / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Харьков: Юрид. ин-т, 1985. – 93 с.
8. *Белкин Р. С.* Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории – к практике / Р. С. Белкин. – М., 1988. – 304 с.
9. *Волчецкая Т. С.* Криминалистическая ситуалогия: монография / Т. С. Волчецкая; [под ред. Н. П. Яблокова]. – Москва: Калининград. ун-т, 1997. – 248 с.
10. *Великанов С. В.* Класифікація слідчих ситуацій в криміналістичній методиці: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С. В. Великанов. – Харків, 2002. – 19 с.
11. *Тіщенко В. В.* Слідчі ситуації в методиці розслідування злочинів: поняття, класифікація, значення / В. В. Тіщенко // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – Вип. 22. – С. 961–965.
12. Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.

Ghruzd O. Typical investigative situations of the first phase of an investigation of murder if the limits of necessary defense are exceeding

The article is devoted to typical investigative situations of the first phase of an investigation of murder if the limits of necessary defense are exceeding. During the investigation of murder if the limits of necessary defense are exceeding there are four typical investigative situations conducive to investigation. For each situation the author defined the task for investigators and given the proposition. 1) When the criminal proceedings initiated in connection with the notification of murder if the limits of necessary defense are exceeding in terms of evidence, the offender is arrested, the identity

of victims is known, the motive of crime are found; 2) Criminal proceedings initiated in connection with the notification of premeditated murder if the limits of necessary defense are exceeding, the identity of victim is known, the identity of offender is known, but he does not apprehend; 3) Where the criminal proceedings initiated in connection with the detection of the troupe with signs of a violent death, the identity of victim is known, the identity of the offender does not apprehend; 4) The criminal proceedings initiated in connection with the detection of the corpse of an unknown person, the the offender does not apprehend and there are nothing information about him.

Keywords: *crime, murder, necessary defence, investigation situations.*

Стаття надійшла до редакції журналу 20.03.2017 р.